

Giesegaard midt i verden

Birgit Løgstrup

Fortid og Nutid juni 1996, s. 150-156

I sin debatanmeldelse af Palle O. Christiansens disputats *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996, understreger Birgit Løgstrup disputatsens tværvidenskabelige tilgangsvinkel og dens lange tidsperspektiv. Hun peger dog også på dens manglende kildeteoretiske behandling, der til tider gør »godsets verden« snævrere end nødvendigt ved kun at behandle relationerne mellem gods og fæstere.

Birgit Løgstrup, f. 1941, arkivchef, dr.phil., Rigsarkivet. Disputats: *Jorddrod og offentlig administrator. Godsejerstyret i det 18. århundrede*, 1983.

Relevans

Palle O. Christiansens disputats¹ er en relevant afhandling. Den behandler det centrale spørgsmål, hvorledes de danske godser fik arbejdskraft til dyrkning af deres hovedgårdsjorder fra 1750 til 1980, altså arbejdskraftproblemer set i det lange perspektiv. Det er undersøgelsen af gårdmandshoveriet og dets afløser først hos fæstehusmændene, siden lejehusmændene og landarbejderne – og til sidst de nye statshusmænd eller statsfæstere, som nogle også fandt på at kalde dem. Undersøgelsesfeltet er ikke de danske godser som sådanne, men det midt-sjællandske storgods Giesegaard, der på denne måde bliver et eksempel på, hvorledes arbejdskraftproblemet kunne løses under de givne forhold.

Spørgsmålet kan også stilles på en anden måde: Hvorfor ser omegnen af Giesegaard ud, som den gør? Hvorfor ligger landsbyen Gørslev midt i en stjerne af marker med en samling huse, Mikkellborghusene (oprettet 1835) og Nyvang (1840) yderst ved sognegrænsen nærmest Giesegaard? Hvorfor ligger der lidt længere væk et husmandssamfund som Rødbylund (1924) med større arealtilliggende end de

øvrige små kolonier? Svaret er, at disse småsamfund er blevet oprettet for at løse arbejdskraftproblemet på Giesegaard under skiftende politiske forhold. Topografien omkring Giesegaard har således også været baggrund for denne tilgang til undersøgelsen.

Tværvidenskabelig

Disputatsen er tværvidenskabelig, idet den repræsenterer både historie og etnologi. De to fag ligger meget tæt på hinanden, idet de begge vil forstå et samfund i dets kontekst. Historikeren nøjes som regel med de eksisterende skriftlige kilder, som benyttes til at stille de for undersøgelsen relevante spørgsmål. Der vil dog altid være spørgsmål, kildematerialet ikke kan give svar på. Etnologen vil i samme situation ved undersøgelse af nutidige samfund gå ud og skaffe sig svarene ved at stille sine spørgsmål i et lokalsamfund. Men ønsket om at forstå lokalområdet i en dybere kontekst kan drive ham bagud i tid ligesom historikeren. Der kan desuden være den gradforskkel i interessefeltet, at etnologen i højere grad end historikeren interesserer sig for de almindelige træk i

dagligdagen, mens historikeren er mere tilbøjelig til at fremhæve det særegne eller forandringen.

Palle Ove Christiansen har benyttet den almindelige historiske metode med at finde relevant skriftligt kilde-materiale og sætte det ind i en større ramme, således at det kan give svar på de spørgsmål, den nysgerrige og åbne forsker må stille. Og Palle Ove Christiansen er en god historiker. Men han er også etnologen, der startede sin undersøgelse med at leve på stedet som avlskarl et halvt år i 1977 for på sin egen krop at opleve, hvordan landbefolkningen levede, hvordan den opfattede sine omgivelser – herunder hvordan forholdet til greven og Giesegaard var. Dette feltarbejde har foranlediget mange spørgsmål til det historiske kilde-materiale på baggrund af en stærk indlevelse i de forskellige holdninger og livsformer, han observerede blandt Giesegaards landarbejdere. Fra tryk- og håndarbejde under den alfaderlige greve – symboliseret af den underdanige landarbejder med hatten i hånden – til den driftige bonde eller husmand, der har sikret sig ejendomsretten til sin jord og ladet godsejeren tilbage med behovet for at få sin hovedgårdsjord drevet på anden vis.

Undersøgelsen er foretaget baglæns i det kronologiske forløb, men den er beskrevet forlæns – bortset fra den indledende jagtbeskrivelse. Det er der kommet en god tværvidenskabelig afhandling ud af.

Scenen

Scenen sættes først med en malende beskrivelse af en nutidig jagt på Giesegaard med to sæt aktører, jægere og klappere, der er et godt billede på de to verdener på godset. Herefter følger et metodisk afsnit, s. 66-89, der viser forfatterens store belæsthed. Men det er ikke lykkedes ham at få undersøgel-

sens problemstillinger kædet organisk sammen med den teoretiske læsning. Det bliver for ofte en fritsvævende opremsning, hvormed ikke er sagt, at den teoretiske læsning har været uden betydning for resultatet. Det er blot ikke formidlet videre til læseren.

Scenen er Giesegaard placeret midt i verden med interne handelsrelationer til Ringsted, Køge og København, med ydre handelsveje til Norge og Holland og landene omkring Østersøen, senere afløst af de stærke handelsveje til England, hvor Palle Ove Christiansen ser forsyningerne af det engelske marked med danske landbrugsprodukter som en nødvendig forudsætning for den tidlige engelske industrialisering. At scenen er Giesegaard betyder ikke, at undersøgelsen glider ind i den traditionelle og forældede opdeling af historien i rigs- og lokalhistorie. Det var f.eks. en central rigshistorisk begivenhed, da lejehusmændene under Giesegaard i 1848 gik over på den anden side af slottets jerngitter og derved overskred grænsen mellem greven og de andre (s. 390). Aktionen var rettet mod den holstenske godsforpagter, men greven, der holdt øje med aktionen fra et vindue, sendte ikke godsforvalteren (godsforpagteren var over alle bjerge) ned til lejehusmændene. For det havde han set gå galt i Paris, fremhævede han, i stedet benyttede han bondefogden – altså en af deres egne.

Oversættelse

Undersøgelserne af Giesegaard er blevet oversat til engelsk, således at det danske landbosamfunds historie kan blive placeret på det europæiske historiske kort. Set i denne sammenhæng er det en beklagelig mangel, at der ikke er foretaget en historiografisk introduktion til dansk landbohistorie. En sådan blev også efterlyst af den første officielle opponent ved forsvars-

handlingen på Københavns Universitet, David Gaunt, der demonstrerede, at den havde været på sin plads. Den engelske oversættelse er af flere blevet betegnet som mangelfuld. Det er en vanskelig opgave at oversætte et værk om forhold i ét sprogligt område til et andet, der overhovedet ikke kender de begreber og forhold, det omhandler. Her er problemet løst ved gennemgående at benytte de danske termer og så i de fleste tilfælde, første gang de optræder, at give en beskrivelse af forholdet. Men fremgangsmåden er ikke suppleret med en ordliste eller en fortegnelse over det anvendte begrebsapparat. Derved er der skabt mange vanskeligheder for de udenlandske forskere, der måtte ønske at få dette indblik i danske forhold. Samtidig er det en tung, men – som man vil forstå af det følgende – en meget givende undersøgelse at arbejde sig igennem for et dansk publikum.

1760-1800

Det klassiske godssystem og landboreformerne (s. 125-329) optager en central del af værket. Det bygger på tætte kildestudier i gods-, lokal- og centraladministrationens arkiver. Metoden har været en linkning eller fletning af alle oplysninger om personer og steder/gårde og huse i Gørslev by. Det resulterer i en klassisk skildring af fæsteforholdet samtidig med en beskrivelse af to forskellige livsformer hos fæstebønderne: Den driftige bonde over for fatalisten, som blot lod stå til og nød livet under de givne forhold. Allerede Ludvig Holberg har vist os de to typer netop fra Midtsjælland: Erasmus Montanus' driftige far over for den drikfældige Jeppe på Bjerget. Det nye er, at forfatteren finder begge typer samtidig. Ofte har landbohistorikere taget deres udgangspunkt i enten den ene eller den anden type i en given

periode. (For en gangs skyld findes en forskningsdiskussion, s. 241, note 79). Skillelinien går ikke alene gennem bøndernes lag, men også gennem den underliggende husmandsstand.

Derfor kan Palle Ove Christiansen vise en overraskende sammenligning af den sociale mobilitet i fæstevæsenets glansperiode 1760-1790 sammenlignet med perioden for ophævelsen af godssystemerne 1850-1890, s. 238. Der var langt større chancer for en søn af en husmand for at blive bonde i den første periode end i den sidste. Den forskel i driftighed har forfatteren ganske givet mødt i mange sammenhænge. Han kender sine folk på Giesegaard så godt, at han s. 201 kan sige, hvem der tilhørte stræberne, og hvem der må henregnes til fatalisterne. Men den dokumentation, han direkte anfører, er spinkel – et yderst interessant brev fra bondefoged Peder Jensen fra 1772 (s. 198), hvor denne beklager sig over, at godset yder for megen hjælp til udygtige folk, ja, de stræbsomme skal endog pløje for dem. Denne oplysning kombinerer forfatteren med undersøgelsen af, hvem der klarer sig uden gæld til godset.

Årsagen til dette skel finder Palle Ove Christiansen i bøndernes forskellige mentalitet. Men kunne der ikke findes andre forklaringsmuligheder? F.eks. kvaliteten af de fæstegårde, de fik stillet til rådighed – eller hvornår i deres løbebane, den allestedsnærværende misvækst ramte dem – eller styrken af det familienetværk, de levede i, således at mentalitetsforskellen bliver reduceret til en alternativ eller supplerende forklaring?

Hvordan har fæstebønderne i det hele taget klaret sig med det lave foldudbytte og svingende produktionsafkast af landbrugsbedriften? Palle Ove Christiansen har gennem arkivalier fra godsets skovauktioner opdaget, at fæstebønderne købte bark fra godsets skove. Den blev udnyttet til produk-

tion af brænde og smuld til salg i byerne, som gav bønderne de rede penge, de havde brug for til betaling af de afgifter, der skulle erlægges i rede penge. De var gennem en sådan nicheproduktion direkte forbundet med markedsøkonomi med mulighed for at købe forbrugsvarer såsom salt, tobak og kaffe. Dette har Palle Ove Christiansen fået øje på, fordi bønderne købte råvarerne af godset, som har bevaret sine regnskaber. Men formodentlig har fæstebønderne fundet andre tilsvarende fabrikations- og salgsmuligheder på grundlag af egne råvarer. Dette har blot ikke sat sig spor i kildematerialet. Vi ved fra en midtjysk fæstebondes dagbog fra slutningen af det 18. århundrede, at han havde en vidtstrakt handel med varer, som enten var tilvirket i hans egen bedrift, eller som han havde opkøbt indenfor en ganske stor radius. Det var uld, mjød, flæsk, træ, ost, pølse og andre fedevarer, som enten blev solgt på markeder eller bragt til forskellige købmænd i områdets købstæder. Mellem godsejer og fæstebonde ser vi normalt kun de officielle transaktioner, der er knyttet til fæsteforholdet. Derudover har fæstebønderne efter min opfattelse opretholdt en mangesidet produktion med et markedsorienteret salg for øje, og det gælder, som dette eksempel fra Giesegaard viser, ikke blot de jyske fæstebønder. En sådan nicheproduktion, der uden tvivl er forskellig fra egn til egn, har sat bønderne i stand til at opretholde livet trods de lave foldudbytter.

Sigtet med »godsets verden« har været at beskrive relationerne mellem godset og fæstebønderne. Derved kommer Palle Ove Christiansen til at overse den anden del af fæstebøndernes verden, nemlig landsbyfællesskabet. Han går så vidt (s. 214) som til at benægte, at grandestævnet har haft en selvstændig formand, men mener, hans funktioner i stedet blev vareta-

get af Giesegaards bondefoged. Nu er det ikke ualmindeligt ifølge vedtægterne for landsbyfællesskabet, at en godsejer havde mulighed for at påvirke valget af oldermændene. En anden forklaring kunne være, at oldermændene samtidig udfyldte hvervet som bondefoged. I hvert fald er den første oplysning i Søren Andersens dagbog fra Nordrup under Giesegaard så sent som 1854, at han er blevet valgt til oldermænd og derfor har købt akvavit (s. 481).

Det fremstilles ofte, som om landsbyfællesskabet kun tog sigte på fatalisten, for at blive i Palle Ove Christiansens sprogbrug. Men også inden for landsbyfællesskabets rammer var der muligheder for de stræbsomme. Nok var græsningsrettighederne fordelt mellem bymændene, men ifølge mange vider og vedtægter var der mulighed for at overdrage ikke udnyttede rettigheder til andre bønder i byen. Greven på Giesegaard var ikke ukendt med samarbejde med et aktivt landsbyfællesskab. Herskabet ejede i midten af det 18. århundrede også Stenalt gods øst for Randers, hvor landsbyfællesskabet var meget aktivt ved driftsomlægninger. Det vil sige, at finder vi andre kildegrupper, ser vi andre verdener.²

1800-1850

Udskiftningen af fæstebøndernes jord i Gørslev i 1798 placeres korrekt inden for godsejerstyrets rammer i anden del. Udskiftningen opfattes som den nødvendige forudsætning for, at bønderne var i stand til at afløse deres hoveriforpligtelse med en afgift. Denne jord- og driftsreform satte dem i stand til at få det udbytte af deres fæstegårde, der skulle til for at betale sig fra at stille med arbejdskraft, redskaber og trækraft på hovedgården, dvs. hove-riafløsning.

Tilbage stod godsejerne med problemet at få drevet deres hovedgårde, når de ikke længere kunne indkalde fæstebønderne. De havde dog ikke blot presset den traditionelle drift gennem udnyttelse af fæstebøndernes arbejde uden noget udviklingsperspektiv, som Palle Ove Christiansen skriver (s. 345). Der var mange steder foregået nyskabelser på hovedgårdene i form af driftsomlægninger til kobbelbrug, nye afgrøder som kløver og hvede, effektivisering af mejeribrug, indførsel af tærskemaskiner, oprettelse af teglværker for at imødekomme nybyggeriets behov. Men hvorledes fik godsejerne udført det basale markarbejde, efter at fæstebønderne havde opnået hoveriafløsning? Tilbage havde de kun fæstehusmændene, som nu måtte overtage gårdmændenes part af markarbejdet. På Giesegaard rykkede husmændene ind i den nærmeste landsby, Klippede, der efterhånden blev nedlagt som bondeby. To nedlagte gårde i Gørslev gav desuden plads til hver sin nye lejehusmandskoloni – i 1835 til Mikkellborghusene (14 stk. med 3 tdr. land til hver) og i 1840 til Nyvang (11 stk.). Husmændene måtte som tidligere yde gratis arbejde for at få lov til at dyrke de små husmands-lodder. Da landboreformerne efter den frie forfatning også nåede til husmændene, blev arbejde og bopæl i hvert fald formelt adskilt. Det gav anledning til, at løse landarbejdere rykkede ind i Tyendehuset i 1850. Husmændenes bestræbelser gik modsat landarbejdernes ud på at få så meget jord, at de kunne leve af jorden uden at gå i dagleje. Derfor udviklede der sig inden for ganske korte afstande små samfund med himmelvid forskel i mentalitet, i holdning til godsejeren og i holdning til arbejdet. Landarbejderne på godset oplevede en arbejdstid og en fritid, mens husmændene for at få deres udkomme måtte arbejde efter den officielle arbejdstids ophør.

Her gik der også et skel mellem de stræbsomme og fatalisterne.

1860-1890

De næste 100 år kan betragtes under synsvinklen: Godsets endelige opløsning. Første milepæl på Giesegaard var fæstebøndernes selvejekøb 1860-1890, som skete senere end de fleste steder i Jylland. Ved selvejekøbet underkastede fæstebønderne sig markedskræfternes frie spil uden godsets sikkerhedsnet. For godset var salget umiddelbart en god økonomisk forretning – et afkast på 40.000 årligt mod tidligere kun 10.000 i faste afgifter. Palle Ove Christiansen fremhæver, at bønderne ikke traf beslutningen af hensyn til afkastet af arbejdsindsatsen og den investerede kapital, men på grund af en række immaterielle fordele, såsom fjernelsen af den tidligere angst for at blive sat ud, når de blev gamle, og større sikkerhed for, at børnene kunne overtage bedriften under selveje.

Det næste, der skete på Giesegaard, var udstykningen til husmandsbrug i Gørslev Vestervang i 1903 (1899-loven) og Rødbylund i 1924 (1919-loven). Som baggrund herfor refereres diskussionen på Rigsdagen og i samfundet om størrelsen af husmændenes jordlodder. Løsningen af dette spørgsmål var afgørende for, hvor megen arbejdskraft godset kunne forvente. Blev lodderne for store, behøvede husmændene ikke at gå på dagleje for at supplere indkomsten. Udstykningen på Midtsjælland fortsatte indtil 1958, og straks fra 1962 startede sammenlægningerne!

I enhver undersøgelse bliver det nødvendigt at skære af. Palle Ove Christiansen har fulgt sine linier umådelig langt. Han nøjes ikke med at følge gårdmænd og husmænd, til de forlader godset, men undersøger også de

kulturelle forhold i gårdmands- og husmandstraditionen længe efter. Han gør det formentlig ud fra et ønske om at give den hele historie bag de mennesker, han mødte under feltarbejdet på Giesegaard. Men hånden på hjertet: Han bringer intet nyt i skildringen af højskolebønderne og de radikale husmænds kulturelle liv.

Beskrivelse af kildemateriale

Undersøgelsen har først og fremmest sin styrke i fastholdelsen af det lange perspektiv – at samme problemstilling undersøges over 200 år. Herudover ligger de vigtigste nybrud i afsnittene om fæstebønderne i det 18. århundrede og det lange kapitel 13 om husmændene i Nyvang fra 1850 til i dag – kerneområderne i bogen for Palle Ove Christiansens virke som historiker og etnolog. Han har ikke behandlet de teoretiske kildeproblemer, hverken i godsarkivalierne eller i forbindelse med sin egen rolle i feltarbejdet. Det er en skam, for så var han formodentlig blevet opmærksom på, at de skriftlige kilder i godsarkivet kun behandler relationer til fæstebønder, men ikke forholdene inden for landsbyen mellem bønderne. Han har heller ikke mulighed for at få øje på fæstebøndernes økonomiske aktiviteter uden for godset – den tidligere omtalte handel med træsmuld opdager han kun, fordi bønderne køber barken fra godset. På samme måde kunne han have spurgt, om feltarbejderen fik alt frem under et halvt års ophold på stedet. Det eneste sted, Palle Ove Christiansen antyder eksistensen af sådanne problemer, er i beskrivelsen af husmændenes loyalitet mod godsejeren. Den afsløredes bl.a. i deres undvigende svar, når feltarbejderen spurgte om mere, end de havde lyst til at fortælle (s. 567). Feltarbejderen konstaterede denne loyalitet – men var der andre svar, han gik glip af?

Hvad mangler?

Jeg har tidligere påpeget afsnit, der kunne undværes i den store bog. Men selvfølgelig er der også noget, jeg mangler. Det vigtige forhold mellem godsforvalter og greve er stedmoderligt behandlet. Det må f.eks. have været et problem for godsforvalteren, at greven i 1960 ændrede en forpagtningskontrakt, som var afsluttet med Peder Søndergaard. Denne startede straks sin motorcykel og kørte lige op til greven, da han ikke kunne få sin vilje over for godsforvalteren. Præcis samme reaktion, som da lejehusmændene i 1848 marcherede op til greven!

Undersøgelsens genstand er Giesegaard. I begyndelsen af bogen gør Palle Ove Christiansen meget ud af at vise ved hjælp af instruktive kort, hvordan Giesegaard er placeret i forhold til den omkringliggende verden. Men som undersøgelsen skrider frem, glemmer han mere og mere, at der er en verden udenfor Giesegaard. Det trækkes sjældent ind i overvejelserne, at utilfredse karle og husmænd kunne søge andre steder hen. Det er de tilbageblevnes – og i denne forstand sejrherrenes – historie, der skrives. Derved bliver bondesamfundet også opfattet som geografisk immobilt i langt højere grad, end det har været. Endelig blev der under forsvarshandlingen gjort opmærksom på, at i Palle Ove Christiansens version af godsets verden glimrede kvinderne ved deres fravær. Dette er en korrekt iagttagelse.

Har det været umagen værd?

Det er et kæmpeværk, Palle Ove Christiansen har leveret. Han har fulgt en problemstilling gennem to hundrede år. Han har villet forstå den befolkning, han mødte gennem kilderne og på Giesegaard, ud i alle livets forhold. Han har anvendt både historisk og et-

nologisk arbejdsmetode på det enorme kildemateriale, han enten har gravet frem eller selv skabt. Men det har også kostet over tyve års arbejde. Selv om Palle Ove Christiansen også har publiceret væsentlige afhandlinger undervejs – også i internationale tidsskrifter – så har han og vi måttet vente mange år på at se det færdige resultat. Det officielle forskningspolitiske synspunkt ville være, at her ser vi, hvorledes humanisterne stædigt holder fast i den lange afhandling i stedet for at opnå et hurtigere resultat i en ph.d. grad og derefter kaste sig ud i nye undersøgelser. Jeg er ikke enig i synspunktet. Den dybdeborende afhandling med perspektiv og relevans skal fastholdes af hensyn til udviklingen af faget.

Universitetet reagerede klogt ved modtagelsen af denne tværvideenskabelige afhandling, da det nedsatte en bedømmelseskomite bestående af en

historiker og to etnologer, – to svenkere og en dansker. Afhandlingens mulighed for at trænge igennem i udlandet svækkes desværre af den manglende forskningsoversigt og det ligeledes manglende begrebsapparat. Tilsvarende er den vanskeligt tilgængelig i Danmark for videre kredse, hvilket kunne tilsige, at der var blevet ofret penge på en dansk udgave. Men det lønner sig at investere i den tid, det tager at kæmpe sig igennem de mange sider.

Noter

1. Palle O. Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Scandinavian University Press 1996. 596 s., 625 kr.
2. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede, *Bol og By* 1986:2.